
PREVOD

DAMIR SMILJANIĆ

Filozofski fakultet, Novi Sad

PROBLEMI FIHTEOVOG ZASNIVANJA VERE

Uvodna reč o tzv. *sporu o ateizmu*

Jedan od načina da se rizikuje sopstveni ugled u filozofiji jeste da se pokrene kontroverza – posebno ako je ta kontroverza nepotrebna, ako je rezultat suštinskih nesporazuma. Upravo u jednu takvu kontroverzu je silom prilika (ili bolje reći: neprilika) upao niko drugi do Fihte, jedan od onih filozofa koji su ceo svoj život pokušavali da budu adekvatno shvaćeni od svoje intelektualne okoline. Iako je po sopstvenom ubeđenju svoju filozofiju pokušao što jasnije izraziti i unapred isključiti moguće nesuglasice i tendenciozna pitanja, njegova namera je često puta proizvodila suprotne efekte: iako se deklarirao kao najkonsekventniji Kantov sledbenik, mnogi među njegovim savremenikima nisu delili njegovo mišljenje (među njima i sam Kant), a mnoga prijateljstva je morao okončati zbog suprotnosti filozofskih stavova. Tako se vremenom kod Fihtea obrazovao sud da nastanak mnogih nesuglasica sa svojim savremenikima uglavnom leži u nerazumevanju njegovih filozofskih ideja odn. nedostatku volje da se one uopšte razumeju. Da je u samom karakteru njegove filozofije, složenoj mreži njegovih sintetičkih izvođenja misli, pa i težini njegovog jezika mogao ležati kamen spoticanja u poimanju njegove filozofije, takvo objašnjenje je promaklo Fihteu. Ono što je karakteristično za Fihtea je njegov stav *a priori* da je on uvek u pravu, a njegovi protivnici (nekad i pristalice) namerno ne žele razumeti šta on želi reći i postići svojom filozofijom. Takav stav je sam po sebi morao provocirati negativne reakcije i povlačiti neminovno polemike za sobom. To pokazuje i tzv. *spor o ateizmu* [nem.: *Atheismusstreit*], kontroverza vođena tokom 1798. i 1799. godine.

Neposredni povod za izbijanje te kontroverze je bilo objavljivanje članka izvesnog Fridriha Karla Forberga¹ koji je u *Filozofskom žurnalu*, uvaženom filozofskom časopisu, čiji su izdavači bili J. G. Fihte i Fridrih Imanuel Nithamer, objavio članak pod nazivom „Razvoj pojma religije“. Iako se Fihte nije u potpunosti slagao sa Forbergovim idejama o

1 O Forbergu se danas malo zna. Živeo je od 1770. do 1848. godine. Njegovo ime se u uskoj vezi sa Fihtecom pominje upravo u kontekstu spora o ateizmu. Možda najveći Forbergov doprinos leži tamo gde bi to neko najmanje očekivao od jednog filozofa – naime, Forberg je 1824. sastavio *Priručnik klasične erotologije* (*De Figuris Veneris*), kompendijum koji sadrži razne prikaze seksualnih aktivnosti iz antičkih i kasnijih izvora i jedan je od prvih dokumenata seksologije.

religiji, napisao je u istom broju žurnala uvodni članak „O osnovu naše vere u božanski poredak sveta“², u kojem u pozitivnom tonu govori o Forbergovom tekstu. U svom članku Fihte pokreće vrlo delikatno pitanje mogućnosti zasnivanja religije, dakle da se pronađu razlozi, štaviše, *osnov* na kojem počiva vera ljudi u Boga. To pitanje je zato delikatno, što su neumesni odgovori mogli provocirati prigovore ne samo da je autor izveo neubedljivu argumentaciju, nego i da je svojom argumentacijom izazvao kontra-efekat: umesto da bude proglašen apologetom religije, mogao je biti anatemisan kao ateista.

Fihte u duhu svog subjektivnog idealizma smatra da se polazište za zasnivanje religije ne može tražiti u čulnom svetu, nego da se mora poći od pretpostavke (mada je za njega to aksiom, gotovo načelo) *moralnog poretka sveta*, čime on smatra nastaviti tradiciju Kantove filozofije primata praktičnog uma. Fihte govori o „natčulnom svetu“ i konkretizuje šta to treba da bude: „Ja kao takav i moja nužna svrha smo to natčulno.“ (Upor. dole prevod teksta.) Posredstvom primata običajnog zakona trebanje prethodi mogućnosti: prema Fihteu je ispravno reći „ja mogu jer trebam“, a ne „ja trebam jer mogu“. To je za njega apsolutno istinito i ne može se poreći, jer bi njegovim poricanjem porekli (negirali) sami sebe. Pošto se pretpostavlja univerzalnost običajnog zakona [*Sittengesetz*] za sva slobodna moralna bića, ceo čulni svet nužno postaje platformom za „pravično“ delanje moralnih subjekata – moralni poredak „prožima“ čulni svet, a ostaje netaknut od strane ovog, dakle, on je autonoman, a moglo bi se čak reći i „autopoetski“. „Naš svet je čulno predočen materijal naše dužnosti; to je ono suštinski realno u stvarima, prava materija svega pojavaog. Prisila, kojom nam se nameće vera u realitet pojavaog, jeste moralna prisila; jedina koja je moguća za slobodno biće.“ (Upor. prevod dole.) Tako Fihte konsekventno moralnom poretku sveta pripisuje predikat „božanskog“ kao onog što nije uslovljeno ničim drugim, već određeno samim sobom. To ga navodi na zaista radikalnu tezu: „Onaj živi i delotvorni poredak je sam Bog; nije nam potreban nikakav drugi Bog, a i ne možemo drugog pojmiti.“ (Upor. dole.) Naličje ovako sprovedene identifikacije božanskog sa nečim što determiniše delanje osoba, a da samo nije ništa personalno, jeste Fihteova kritika personifikacije Božijeg bića – u tome (može se reći i antropomorfizmu) leži uzrok svakog bezboštva i pogrešne vere. Dakle, Fihte kritikuje ideju personalnog Boga, jer je ona načinjena po analogiji sa ljudskim bićima. Onima koji na taj način izmišljaju razloge za svoju demonstraciju postojanja Boga, koji – kako to ironično kaže – „mudruju“, Fihte poručuje: „Vi dodavanjem onog predikata [predikat

2 Fichte, J. G., „Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung“, u: *Philosophisches Journal einer Gesellschaft Teutscher Gelehrter*, hg. von Johann Gottlieb Fichte und Friedrich Immanuel Niethammer, Band VIII, Erstes Heft, Jena und Leipzig 1798, str. 1–20.

zasebnog u smislu ličnog, ali nećeg što je ujedno i konačno – D. S.] to biće [Boga] pravite konačnim, bićem vašeg kova, i onda vi, suprotno vašoj volji, ne zamišljate Boga, nego sami sebe razmnožavate u mišljenju.“ (Vidi dole.) Imenovanje Boga kao neke ličnosti vodi po Fihteu u ateizam. Jedino je pravilno reći da je moralni poredak Bog – sve ostalo je nerazumevanje prave prirode tog bića.

Šta je ono provokativno u Fihteovom članku što je moralo dovesti do spora o ateizmu? Ono se mora dovesti u vezu sa onim što je Forberg izložio u svom članku u istom časopisu. U tu svrhu ću se pozvati na Hansa Fajingera, autora *Filozofije Kao Da*, koji je prepoznao značaj oba autora za određivanje fikcionalnog karaktera religije. Fajinger u istorijskom delu svoje obimne knjige navodi Forberga kao konsekventnog nastavljača Kantove filozofije religije i pokušava da ispravi deo istorijske nepravde da Forberg biva samo pomenut kao marginalna figura u sporu o ateizmu i ostaje potpuno u senci daleko poznatijeg Fihtea. Forberg u svom članku, u kojem razvija pojam religije, izjednačava religiju sa dužnošću: čovek treba verovati u takav poredak sveta, u kojem se očekuje da će se sve dobre namere ostvariti i da će dobro pobediti nad lošim, a to je moralni poredak sveta ili pak – što je isto – u Boga koji vlada svetom prema moralnim zakonima. Međutim, u kantovskom maniru Forberg smatra da je tako poimana vera dužnost u *praktičnom*, a ne u teorijskom (spekulativnom) pogledu; ona je *maksima* realnih radnji. Zatim sledi stav koji je morao uzburkati duhove: „[N]ije dužnost verovati da postoji moralni poredak sveta ili Bog kao moralni vladalac sveta, nego je *dužnost* samo i jedino *tako delati kao da se veruje u to*.“³ Zbog ovakvih i sličnih stavova se Forberg morao opravdati pred sudom, ali disciplinarni postupak se završio bez većih posledica po njega. Tim povodom se Forberg 1799. oglasio u javnosti spisom u kojem je branio svoje stavove: *Fridrih Karl Forbergova apologija njegovog navodnog ateizma*. U njemu ima dosta zanimljivih stavova koji govore u prilog onome što Fajinger zove „religija Kao-Da“. O teologiji Forberg govori kao o „simboličkoj delatnosti“, a o njenom zadatku kaže sledeće: „Pitanje, da li će jednom zaista nastupiti carstvo Božije, strogo uzevši, uopšte se ne postavlja u oblasti teologije. Njena obaveza *nije da iz naše moralne svesti dedukuje egzistenciju carstva Božijeg, nego samo egzistenciju ideje carstva Božijeg*.“⁴ Religija nije teoretska vera u to da će nastupiti Božije carstvo, nego praktična vera u dolazak tog

3 Citirano prema Vaihinger, H., *Die Philosophie des Als Ob*. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche, Edition Classic, sedmo i osmo izdanje, Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1922, str. 739.

4 Isto, str. 745.

carstva, tako kao da svojim delanjem ljudi mogu da sami pripreme taj dolazak. Prema Fajingeru Forberg je zastupao dva oblika religije, jednu strožu i jednu blažu. Ona stroža je već prikazana – ona se navodno bazira na *pozitivističkoj* i *pesimističkoj* osnovi; za razliku od nje, ona blaža je zasnovana na *agnosticizmu*. Bog je „nepoznat“, a treba ga predstavljati po analogiji, *simbolički*, pa Forberg čak ne preza ni od *antropomorfizma* kao načina predstavljanja božanskog bića prema analogiji sa ljudskim bićima. (Tako se antropomorfizam određuje kao „kamen kušnje“ svake teologije.)

Fajinger u *Filozofiji Kao-Da* daje komparaciju Fihteovog stanovišta sa Forbergovim.⁵ Forberg negira apriorno postojanje moralnog poretka sveta; onaj ko dela valjano, dela tako iako ne veruje teoretski u postojanje moralnog poretka sveta. Fihte pak zastupa suprotno stanovište: on daje primat spekulaciji i time zastupa teoretski koncept vere. Razlike se ne mogu prevideti: „Za Forberga je moralni poredak sveta samo fikcija, za Fihtea filozofski aksiom, dogma. Ono što je za Forberga samo Kao-Da, za Fihtea je Da⁶, Zato. Dakle, radi se o dvama sasvim različitim pogledima na svet, o dvama sasvim različitim tipovima čoveka.“⁷ Forberški tip čoveka dela kao da postoji moralni poredak sveta, fihteanski tip dela zato što postoji takav poredak (odnosno zato što smatra da on realno postoji). Stoga je prema Fajingeru Forberg bliži Kantovoj tački gledišta, iako je Fihte smatrao da je on najbolje razumeo kenigsberškog filozofa. Razlika između ove dvojice mislilaca još više upada u oči, kada se u obzir uzme njihov stav prema antropomorfizmu. Dok Forberg brani antropomorfizam, smatrajući ga legitimnom formom zamišljanja višeg bića, s obzirom na to da i moralni poredak sveta nije ništa drugo do fikcija, fikcija koja dopušta da se prikaže odgovarajućim simbolima koji podstiču ljudsku uobrazilju, Fihte je žestoki kritičar personifikacije i supstancijalizacije Boga, takva vrsta zamišljanja Boga vodi u idolopoklonstvo. Fajinger sa simpatijom posmatra Forberga baš iz tog razloga što je njegov način posmatranja bliži Kantovom, dok Fihte to nije uvideo.⁸

Poznate su konsekvence koje je imalo pojavljivanje ova dva članka. 19. novembra 1798. godine univerziteti u Lajpcigu i Vitenbergu su obavešteni o naredbi da se časopis, u

5 I novokantovac Hajnrih Rikert je napisao uporednu studiju o Fihteu i Forbergu. Upor. Rickert, H., *Fichtes Atheismusstreit und die Kantische Philosophie*. Eine Säkularbetrachtung, Verlag von Reuther & Reichard, Berlin 1899.

6 U činjeničnom smislu: kada se tvrdi *da* je nešto ovako ili onako.

7 Isto delo, str. 751.

8 Fajinger navodi mesto iz jednog Fihteovog pisma Rajnholdu, napisanog 22. aprila 1799. (kuriozitet: na Kantov rođendan!), gde se kod Forberga prepoznaje „Kantov istinski skeptički ateizam“, a zatim se precizira Fihteov stav: „da je Kantovo ‚kao da‘ u potpunosti protivno mom sistemu, to je istinito i jasno“ (Upor. Vaihinger, H., *Die Philosophie des Als Ob*, str. 752, fusnota 2.)

kojem su objavljeni radovi, konfiskuje – naređenje koje je potpisao lično saksonski (izborni) knez Fridrih Avgust. Fihte je reagovao na njemu svojstven način – umesto snishodljivog ulepšavanja stvari i eventualnog priznanja neprimerenosti u izražavanju misli on je odgovorio replikom, kojom je branio svoje gledište. Pored takozvanog „Odbrambenog spisa“ [*Verantwortungsschrift*] objavio je spis sa simpomatičnim naslovom [*J. G. Fihteov*] *Apel javnosti povodom njemu pripisanih ateističkih stavova u konfiskacionom reskriptu izborno-saksonske kneževine*.⁹ Simptomatičan je i podnaslov spisa: *Spis koji treba prvo pročitati pre nego što se konfiskuje*. Sarkazam se ne može prevideti, mada je inače jedna od Fihteovih argumentacionih strategija prilikom odbrane svojih dela bila da protivnicima prebaci da ih uopšte ne čitaju ili da ih čitaju površno. Dobar deo njegovog „apela javnosti“ je posvećen lociranju sopstvene pozicije i pokušaju da odbrani svoju čast kao i odbacivanju žestokih optužbi njegovih protivnika. U sadržinskom pogledu on ponavlja i dodatno ističe već iznošene argumente: moralnost i religija su jedno te isto, njima se činom ili verom pokušava shvatiti ono što je natčulno; vera u Boga i besmrtnost se moraju temeljiti na moralnom habitusu koji drži do ispunjavanja dužnosti, a ne obratno habitus na veri; predstava o Bogu kao posebnoj supstanciji je *contradictio in adiecto*. Fihte obrće argumente i prebacuje svojim kritičarima da su u suštini oni ateiste koji umesto u Boga veruju u običnog idola kada od jednog tako nadmoćnog bića očekuju da će im podariti blaženstvo. Na kraju on priznaje da je spor o ateizmu posledica zauzimanja dijametralno suprotstavljenih stanovišta, stanovišta natčulnog sveta i dužnosti s jedne strane (Fihte) i stanovište čulnog sveta i užitka s druge strane (Fihteovi oponenti). Čitaocima svog spisa Fihte prepušta da sami odluče koje od ovih stanovišta odgovara istini i da time presude koja od tih strana je u pravu. Na njegovu žalost javnost nije promenila mišljenje i tako je Fihte bio primoran da prekine profesorsku delatnost u Jeni.

Za jednog tako samouverenog mislioca kao što je bio Fihte otkaz u Jeni nije ostao bez posledica. Njegov neuspeh se reflektuje u njegovim radovima posle 1800. godine. Ako je akcenat u pređašnjoj fazi bio na izradi filozofije samopostavljajuće subjektivnosti i primatu običajnog zakona, sada sve više religiozni, čak i mistički motivi počinju dominirati Fihteovom mišlju. Svetlost i Bog postaju one veličine koje određuju Ja i ono se mora sagledati iz njihove perspektive. Da li je taj zaokret ka religioznoj semantici i retorici bila posledica opreza koji se javio posle ličnog debakla u sporu o ateizmu ili čak pokušaj da se promenom terminologije učenja o nauci ipak sklopi kompromis sa vladajućom

9 Svi manje-više relevantni tekstovi vezani za spor o ateizmu objavljeni su u zasebnoj publikaciji: upor. Röhr, W[erner]. (ed.), *Appellation an das Publikum ... Dokumente zum Atheismusstreit um Fichte*, Forberg, Niethammer. Jena 1798/99, Reclam Verlag, Leipzig 1987.

religioznom doktrinom i tako izbegnu novi žestoki sukobi? U svakom slučaju, Fihte je izvukao neke pouke iz onog spora. Pitanje je kojim bi putem krenula Fihteova misao da nije postala predmetom spora o ateizmu. Ono što filozofija može da nauči iz Fihteovog slučaja jeste da filozofski sporovi imaju svoju dinamiku koja može izmaći pogledu onih koji su umešani u neki spor i koja može imati povratno dejstvo i na stanovišta koja se zastupaju u sporu. Neka će se u većoj ili manjoj meri modifikovati, možda čak i napustiti, a onaj ko ne napravi nikakve ustupke može – poput Fihtea – lako završiti u izolaciji. U tome leži opasnost filozofskih sporova, posebno u ideološki osetljivim vremenima i sredinama, ali s druge strane možda i njihova korist – jer bez kontroverzi filozofija bi se pretvorila u jednoličan diskurs koji bi imao samo slepe sledbenike i oportuniste. Filozofija je u svojoj biti *agonalni* diskurs i to treba i ostati bez obzira na sve bajke o konsenzusu i političkoj korektnosti.